

पुरुणि हि त्वा सर्वना जनानां ब्रह्माणि मन्दन् गृणतामृषीणाम् ।

इमामाघोषन्नवसा सहृतिं तिरो विश्वाँ अर्चतो याह्यर्वाङ् ॥ १६ ॥

पुरुणि । हि । त्वा । सर्वना । जनानाम् । ब्रह्माणि । मन्दन् । गृणताम् । ऋषीणाम् ।

इमाम् । आऽघोषन् । अवसा । सऽहृतिम् । तिरः । विश्वान् । अर्चतः । याहि । अर्वाङ् ॥ १६ ॥

हे इन्द्र वत्वा त्वां वजनानां संबन्धीनि वपुरुणि बहूनि वसवना सवनानि वब्रह्माणि स्तोत्राणि च वमन्दन् स्तुवन्ति मोदयन्ति वा । वगृणतां स्तुवताम्^१ वऋषीणाम् वहमां वसहृतिं स्तुतिं त्वम् वआघोषन् महती शोभना चेयं स्तुतिरिति वदन् वअर्चतः स्तुवतोऽन्यान् विश्वान् सर्वानपि वतिरः तिरस्कृत्य वअवसा रक्षणेन सह वअर्वाङ् अस्मदभिमुखं वयाहि गच्छ^२ ॥

एवा ते वयमिन्द्र भुञ्जतीनां विद्याम सुमतीनां नवानाम् ।

विद्याम वस्तोरवसा गृणन्तो विश्वामित्रा उत ते इन्द्र नूनम् ॥ १७ ॥

एव । ते । वयम् । इन्द्र । भुञ्जतीनाम् । विद्याम् । सुऽमतीनाम् । नवानाम् ।

विद्याम् । वस्तोः । अवसा । गृणन्तः । विश्वामित्राः । उत । ते । इन्द्र । नूनम् ॥ १७ ॥

हे इन्द्र ते तवैव वभुञ्जतीनां रक्षन्तीः प्रियाः ववयं विश्वामित्रपुत्रा रेणवः वविद्याम लभेमहि । वउत अपि च हे इन्द्र ते तव वनवानां नूतनाः वसुमतीनां सुमतीरनुग्रहबुद्धीः ववस्तोः अहनि वअवसा रक्षणार्थं वगृणन्तः वनूनं त्वां स्तुवन्त एव विश्वामित्राः विश्वामित्रपुत्रा वयं वविद्याम लभेमहि ॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन् भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ १८ ॥

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजऽसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥ १८ ॥

वअस्मिन्भरे संग्रामे वशुनं वृद्धं वमघवानं धनवन्तं वशृण्वन्तम् अस्मदीयस्याह्वानस्य श्रोतारम् वउग्रम् उद्गूर्णं वसमत्सु संग्रामेषु ववृत्राणि शत्रून् वघ्नन्तं मारयन्तं वधनानां शत्रुधनानां वसंजितं सम्यगेव जेतारम् वइन्द्रं ववाजसातौ अन्नस्य लाभाय वऊतये रक्षणाय च वहुवेम आह्वयेम ॥ १९ ॥

‘सहस्रशीर्षा’ इति षोडशार्चं षष्ठं सूक्तम् । नारायणो नामर्षिरन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टा अनुष्टुभः ।

अव्यक्तमहदादिविलक्षणश्रेतनो यः पुरुषः ‘पुरुषाक्ष परं किञ्चित्’ (क. उ. ३. ११) इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धः स देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘सहस्रशीर्षां षोडश नारायणः पौरुषमानुष्टुभं त्रिष्टुबन्तं तु’ इति । गतो विनियोगः ॥

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठदशाङ्गुलम् ॥ १ ॥

सहस्रंऽशीर्षा । पुरुषः । सहस्रंऽअक्षः । सहस्रंऽपात् ।

सः । भूमिम् । विश्वतः । वृत्वा । अति । अतिष्ठत् । दशऽअङ्गुलम् ॥ १ ॥

सर्वप्राणिसमष्टिरूपो ब्रह्माण्डदेहो विराडाख्यो यः ^१पुरुषः सोऽयं ^२सहस्रशीर्षा । सहस्रशब्द-
स्योपलक्षणत्वादनन्तैः शिरोभिर्युक्त इत्यर्थः । यानि सर्वप्राणिनां शिरांसि तानि सर्वाणि तदेहान्तःपा-
तित्वात्तदीयान्येवेति सहस्रशीर्षत्वम् । एवं सहस्राक्षत्वं सहस्रपादत्वं च । ^३सः पुरुषः ^४भूमिं ब्रह्माण्ड-
गोलकरूपां ^५विश्वतः सर्वतः ^६वृत्वा परिवेष्ट्य ^७दशाङ्गुलं दशाङ्गुलपरिमितं देशम् ^८अत्यतिष्ठत्
अतिक्रम्य व्यवस्थितः । दशाङ्गुलमित्युपलक्षणम् । ब्रह्माण्डाद्वहिरपि सर्वतो व्याप्यावस्थित इत्यर्थः ॥

पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् ।

उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ॥ २ ॥

पुरुषः । एव । इदम् । सर्वम् । यत् । भूतम् । यत् । च । भव्यम् ।

उत । अमृतत्वस्य । ईशानः । यत् । अन्नेन । अतिरोहति ॥ २ ॥

यत् ^१इदं वर्तमानं जगत् तत् ^२सर्वं ^३पुरुष एव । ^४यत् च ^५भूतम् अतीतं जगत् ^६यच्च
^७भव्यं भविष्यज्जगत् तदपि पुरुष एव । यथास्मिन् कल्पे वर्तमानाः प्राणिदेहाः ^८सर्वेऽपि विराट्-
पुरुषस्यावयवाः तथैवातीतागामिनोरपि कल्पयोर्दृष्टव्यमित्यभिप्रायः । ^९उत अपि च ^{१०}अमृतत्वस्य
देवत्वस्य अयम् ^{११}ईशानः स्वामी । ^{१२}यत् यस्मात्कारणान् ^{१३}अन्नेन प्राणिनां भोग्येनान्नेन ^{१४}निमित्त-
भूतेन ^{१५}अतिरोहति स्वकीयां कारणावस्थामतिक्रम्य परिदृश्यमानां जगदवस्थां प्राप्नोति तस्मात्प्राणिनां
कर्मफलभोगाय जगदवस्थास्वीकाराच्चेदं तस्य वस्तुत्वमित्यर्थः ^{१६} ॥

एतावानस्य महिमातो ज्यायाँश्च पूरुषः ।

पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥ ३ ॥

एतावान् । अस्य । महिमा । अतः । ज्यायान् । च । पुरुषः ।

पादः । अस्य । विश्वा । भूतानि । त्रिपात् । अस्य । अमृतम् । दिवि ॥ ३ ॥

अतीतान्नातवर्तमानरूपं जगद्यावदस्ति ^१एतावान् सर्वोऽपि ^२अस्य पुरुषस्य ^३महिमा
स्वकीयसामर्थ्यविशेषः । न तु तस्य वास्तवस्वरूपम् । वास्तवस्तु ^४पुरुषः ^५अतः महिम्नोऽपि ^६ज्यायान्
अतिशयेनाधिकः । एतच्चोभयं स्पष्टीक्रियते । ^७अस्य पुरुषस्य ^८विश्वा सर्वाणि ^९भूतानि कालत्रयवर्तीनि
प्राणिजातानि ^{१०}पादः चतुर्थोऽंशः ^{११} । ^{१२}अस्य पुरुषस्य अवशिष्टं ^{१३}त्रिपात् स्वरूपम् ^{१४}अमृतं विनाशरहितं
सत् ^{१५}दिवि द्योतनात्मके स्वप्रकाशस्वरूपे व्यवतिष्ठत इति शेषः । यद्यपि 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म'
(तै. आ. ८.१; तै. उ. २.१) इत्याम्नातस्य परब्रह्मण इयत्ताभावात् ^{१६} पादचतुष्टयं निरूपयितुमशक्यं
तथापि जगदिदं ब्रह्मस्वरूपापेक्षयाल्पमिति विवक्षितत्वात् पादत्वोपन्यासः ॥

१. त१.२.३.६.७.८-म-‘पुरुषः’ नास्ति । २. त१.२.३-म२.७.८-प्राणिदेवाः । ३. त-म-मु-
अन्नेन भोग्येन । ४. त१.२.३.६.७.८-म-मु-निमित्तेन । ५. ग-त-वस्तुतत्त्वमित्यर्थः । ६. त-म-चतुर्थो-
शब्दः । ७. ग-त४.५-मु-इयत्ताया अभावात्; त२.३.६.७.८-म४.८-इयत्ता अभावात् ।

त्रिपादूर्ध्व उदैत्पुरुषः पादोऽस्येहाभवत् पुनः ।

ततो विष्वङ् व्यक्रामत्साशनानशने अभि ॥ ४ ॥

त्रिऽपात् । ऊर्ध्वः । उत् । ऐत् । पुरुषः । पादः । अस्य । इह । अभवत् । पुनरिति ।
ततः । विष्वङ् । वि । अक्रामत् । साशनानशने इति । अभि ॥ ४ ॥

योऽयं ^१त्रिपात् ^२पुरुषः संसाररहितो^३ ब्रह्मस्वरूपः^४ सोऽयम् ^५ऊर्ध्वं ^६उदैत् अस्मादज्ञान-
कार्यासंसाराद्बहिर्भूतोऽत्रत्यैर्गुणदोषैरस्पृष्ट उत्कर्षेण स्थितवान् । तस्य^७ अस्य सोऽयं^८ पादः^९ लेशः
सोऽयम् ^{१०}इह मायायां ^{११}पुनः ^{१२}अभवत् सृष्टिसंहाराभ्यां पुनःपुनरागच्छति । अस्य सर्वस्य जगतः
परमात्मलेशत्वं भगवताप्युक्तं—‘ विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ’ (भ. गी. १०. ४२)
इति । ^{१३}ततः मायायामागत्यानन्तरं ^{१४}विष्वङ् देवमनुष्यतिर्यगादिरूपेण^{१५} विविधः सन् ^{१६}व्यक्रामत्
व्यासवान् । किं कृत्वा । ^{१७}साशनानशने अभिलक्ष्य । साशनं भोजनादिव्यवहारोपेतं चेतनं प्राणि-
जातम्^{१८} अनशनं तद्रहितमचेतनं गिरिनद्यादिकम् । तदुभयं यथा स्यात्तथा स्वयमेव विविधो
भूत्वा व्यासवानित्यर्थः ॥

तस्माद्विराज्जायत विराजो अधि पुरुषः ।

स जातो अत्यरिच्यत पश्चाद्भूमिमथो पुरः ॥ ५ ॥

तस्मात् । विऽराट् । अजायत । विऽराजः । अधि । पुरुषः ।

सः । जातः । अति । अरिच्यत । पश्चात् । भूमिम् । अथो इति । पुरः ॥ ५ ॥

विष्वङ् व्यक्रामदिति यदुक्तं तदेवात्र प्रपञ्च्यते । ^१तस्मात् आदिपुरुषात् ^२विराट् ब्रह्माण्डदेहः
^३अजायत उत्पन्नः । विविधानि^४ राजन्ते वस्तून्यत्रेति^५ विराट् । ^६विराजोऽधि विराट्देहस्योपरि
तमेव देहमधिकरणं कृत्वा ^७पुरुषः तदेहाभिमानी कश्चित् पुमान् अजायत । सोऽयं सर्ववेदान्तवेद्यः
परमात्मा स्वयमेव^८ स्वकीयया मायया विराट्देहं ब्रह्माण्डरूपं सृष्ट्वा तत्र जीवरूपेण प्रविश्य
ब्रह्माण्डाभिमानी देवतात्मा जीवोऽभवत् । एतच्चाथर्वणिका उत्तरतापनीये विस्पष्टमामनन्ति—‘ स वा
एष भूतानीन्द्रियाणि विराजं देवताः कोशाश्च सृष्ट्वा प्रविश्यामूढो मूढ इव व्यवहरन्नास्ते माययैव ’
(नृ. ता. २. १. ९) इति । ^९स ^{१०}जातः विराट् पुरुषः ^{११}अत्यरिच्यत अतिरिक्तोऽभूत् । विराट्-
व्यतिरिक्तो देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपोऽभूत् । ^{१२}पश्चात् देवादिजीवभावादूर्ध्वं ^{१३}भूमिं ससर्ज^{१४}ति शेषः ।
^{१५}अथो भूमिसृष्टेरनन्तरं तेषां जीवानां ^{१६}पुरः ससर्ज । पूर्यन्ते ससभिर्धातुभिरिति पुरः शरीराणि ॥१७॥

यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत ।

वसन्तो अस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्विः ॥ ६ ॥

यत् । पुरुषेण । हविषा । देवाः । यज्ञम् । अतन्वत ।

वसन्तः । अस्य । आसीत् । आज्यम् । ग्रीष्मः । इध्मः । शरत् । हविः ॥ ६ ॥

१. ग-त-भ४-मु-संसारस्पर्शरहितो । २. ग-त१.२.३.६.७.८-भ-बहुलस्वरूपः । ३. ग-तस्य
योयं; त-भ४.७-तस्य सोयं । ४. त-भ-देवतिर्यगादिरूपेण । ५. त-मु-प्राणिजातं लक्ष्यते । ६. ग-
त४.५-भ-विविधः । ७. त६-भ८-वस्तून्यत्रेति । ८. त-भ-स एव ।

यत् यदा पूर्वोक्तक्रमेणैव^१ शरीरेषूपलेषु^२ सत्सु देवाः उत्तरसृष्टिसिद्धयर्थं बाह्यद्रव्यस्यानु-
त्पन्नत्वेन हविरन्तरासंभवात् पुरुषस्वरूपमेव मनसा हविष्येन संकल्प्य पुरुषेण पुरुषाख्येन हविषा
मानसं यज्ञम् अतन्वत अन्वतिष्ठन् तदानीम् अस्य यज्ञस्य वसन्तः वसन्तर्तुरेव आज्यम्
आसीत् अभूत् । तमेवाज्यत्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः । एवं ग्रीष्म इध्मः आसीत् । तमेवेध्मत्वेन
संकल्पितवन्त इत्यर्थः । तथा शरद्धविः आसीत् । तामेव^३ पुरोडाशादिहविष्येन संकल्पितवन्त
इत्यर्थः । पूर्व^४ पुरुषस्य हविःसामान्यरूपत्वेन संकल्पः । अनन्तरं वसन्तादीनामाज्यादिविशेष-
रूपत्वेन^५ संकल्प इति द्रष्टव्यम् ॥

तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन् पुरुषं जातमग्रतः ।

तेन देवा अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये ॥ ७ ॥

तम् । यज्ञम् । बर्हिषि । प्र । औक्षन् । पुरुषम् । जातम् । अग्रतः ।

तेन । देवाः । अयजन्त । साध्याः । ऋषयः । च । ये ॥ ७ ॥

यज्ञं यज्ञसाधनभूतं तं पुरुषं पशुत्वभावनया^६ यूपे बद्धं बर्हिषि मानसे यज्ञे प्रौक्षन्
प्रौक्षितवन्तः । कीदृशमित्यत्राह । अग्रतः सर्वसृष्टेः पूर्वं पुरुषं जातं पुरुषत्वेनोत्पन्नम् । एतच्च
प्रागेवोक्तं 'तस्माद्विराजजायत विराजो अधि पुरुषः' इति । तेन पुरुषरूपेण पशुना देवा
अयजन्त । मानसयागं निष्पादितवन्त इत्यर्थः । के ते देवा इत्यत्राह । साध्याः सृष्टिसाधनयोग्याः
प्रजापतिप्रभृतयः तदनुकूलाः ऋषयः मन्त्रद्रष्टारः च ये सन्ति । ते सर्वेऽप्ययजन्तेत्यर्थः ॥

तस्माद्यज्ञात् सर्वहुतः संभृतं पृषदाज्यम् ।

पशून् ताँश्चक्रे वायव्यानारण्यान् ग्राम्याश्च ये ॥ ८ ॥

तस्मात् । यज्ञात् । सर्वहुतः । समुद्भूतम् । पृषत् आज्यम् ।

पशून् । तान् । चक्रे । वायव्यान् । आरण्यान् । ग्राम्याः । च । ये ॥ ८ ॥

सर्वहुतः । सर्वात्मकः पुरुषः यस्मिन् यज्ञे हूयते सोऽयं सर्वहुत् । तादृशात् तस्मात्
पूर्वोक्तात् मानसात् यज्ञात् पृषदाज्यं दधिमिश्रमाज्यं संभृतं संपादितम् । दधि चाज्यं चेत्येव-
मादिभोग्यजातं सर्वं संपादितमित्यर्थः । तथा वायव्यान् वायुदेवताकाल्लोकप्रसिद्धान् आरण्यान्
पशून् चक्रे उत्पादितवान् । आरण्या हरिणादयः । तथा ये च ग्राम्याः गवाश्वादयः तानपि
चक्रे । पशूनामन्तरिक्षद्वारा वायुदेवत्वत्वं यजुर्ब्राह्मणे समाम्नायते—'वायवः स्थेत्याह वायुर्वा
अन्तरिक्षस्याध्यक्षाः । अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पशवः । वायव एवैनान्परिददाति' (तं. ब्रा.
३. २. १. ३) इति ॥

तस्माद्यज्ञात् सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे ।

छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥ ९ ॥

तस्मात् । यज्ञात् । सर्वहुतः । ऋचः । सामानि । जज्ञिरे ।

छन्दांसि । जज्ञिरे । तस्मात् । यजुः । तस्मात् । अजायत ॥ ९ ॥

१. त-१.२.३.४.५.६.७-भ-८-क्रमेण देवशरीरे । २. त-भ-तमेव । ३. त-मु-एवं । ४. ग-
माज्यादिरूपविशेषत्वेन । ५. त-पशुत्वभावाय; भ-७-पशुत्वभावनाय ।

वसर्वहुतः वतस्मात् पूर्वोक्तात् वयज्ञात् वक्रचः वसामानि च वज्जिरे उत्पन्नाः । वतस्मात् यज्ञात् वज्जिरे गायत्र्यादीनि वज्जिरे । वतस्मात् यज्ञात् वयजुः अपि वज्जिरे ।

तस्मादश्वा अजायन्त ये के चौभयादतः ।

गावो ह ज्जिरे तस्मात् तस्माज्जाता अजावयः ॥ १० ॥

तस्मात् । अश्वाः । अजायन्त । ये । के । च । उभयादतः ।

गावः । ह । ज्जिरे । तस्मात् । तस्मात् । जाताः । अजावयः ॥ १० ॥

वतस्मात् पूर्वोक्ताद्यज्ञात् वज्जिरे वज्जिरे उत्पन्नाः । तथा वये वके वच अश्वव्यतिरिक्ता गर्दभा अश्वतराश्च उभयादतः ऊर्ध्वाधोभागयोरुभयोः दन्त्युक्ताः सन्ति तेऽप्यजायन्तः^१ । तथा वतस्मात् यज्ञात् वगावः च वज्जिरे । किंच वतस्मात् यज्ञात् वजावयः च वजाताः ॥ ॥ १० ॥

यत्पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् ।

मुखं किमस्य कौ बाहू का ऊरू पादा उच्येते ॥ ११ ॥

यत् । पुरुषम् । वि । व्यदधुः । कतिधा । वि । व्यकल्पयन् ।

मुखम् । किम् । अस्य । कौ । बाहू इति । का । ऊरू इति । पादा इति । उच्येते इति ॥ ११ ॥

प्रश्नोत्तररूपेण ब्राह्मणादिसृष्टिं वक्तुं ब्रह्मवादिनां प्रश्ना उच्यन्ते । प्रजापतेः प्राणरूपा देवाः यत् यदा वपुरुषं विराड् रूपं व्यदधुः संकल्पेनोत्पादितवन्तः^२ तदानीं वकतिधा कतिभिः प्रकारैः व्यकल्पयन् विविधं कल्पितवन्तः । अस्य पुरुषस्य मुखं किम् आसीत् । कौ बाहू अभूताम् का ऊरू । का च पादा उच्येते । प्रथमं सामान्यरूपः प्रश्नः पश्चात् मुखं^३ किमित्यादिना विशेष-विषयाः प्रश्नाः ॥

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः ।

ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥ १२ ॥

ब्राह्मणः । अस्य । मुखम् । आसीत् । बाहू इति । राजन्यः । कृतः ।

ऊरू इति । तत् । अस्य । यत् । वैश्यः । पद्भ्याम् । शूद्रः । अजायत ॥ १२ ॥

इदानीं पूर्वोक्तानां प्रश्नानामुत्तराणि दर्शयति । अस्य प्रजापतेः ब्राह्मणः ब्राह्मणत्वजातिविशिष्टः पुरुषः मुखमासीत् मुखानुत्पन्न इत्यर्थः । योऽयं राजन्यः क्षत्रियत्वजातिमान्^४ पुरुषः सः बाहू कृतः बाहुत्वेन निष्पादितः । बाहुभ्यामुत्पादित इत्यर्थः । तत् तदानीम् अस्य प्रजापतेः यत् यौ ऊरू तद्रूपः वैश्यः संपन्नः । ऊरुभ्यामुत्पन्न इत्यर्थः । तथास्य पद्भ्यां पादाभ्यां शूद्रः शूद्रत्वजातिमान् पुरुषः अजायत । इयं च मुखदिभ्यो ब्राह्मणादीनामुत्पत्तिर्यजुःसंहितायां सप्तमकाण्डे 'स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत' (तै. सं. ७. १. १. ४) इत्यादौ विस्पष्टमाज्ञाता । अतः प्रश्नोत्तरे उभे अपि तत्परतयैव^५ योजनीये ॥

१. त१.२.६.७-तस्मादप्यजायत । २. त-कालेनोत्पादितवन्तः । ३. त-'किम्...मुखं' नास्ति । ४. त-मु-क्षत्रियत्वजातिविशिष्टः । ५. ग-भ२-तत्परेणैव; त१.३.४.५.६.८-तत्परेणैव; त७-मु-तत्परत्वे-नैव ।

चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत ।

मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद्वायुरजायत ॥ १३ ॥

चन्द्रमाः । मनसः । जातः । चक्षोः । सूर्यः । अजायत ।

मुखात् । इन्द्रः । च । अग्निः । च । प्राणात् । वायुः । अजायत ॥ १३ ॥

यथा दध्याज्यादिद्रव्याणि गवादयः पशव ऋगादिवेदा ब्राह्मणादयो मनुष्याश्च तस्मादुत्पन्ना एवं चन्द्रादयो देवा अपि तस्मादेवोत्पन्ना इत्याह । प्रजापतेः मनसः सकाशात् चन्द्रमाः जातः । चक्षोः च चक्षुषः सूर्यः अपि अजायत । अस्य मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च देवावुत्पन्नौ । अस्य प्राणाद्वायुरजायत ॥

नाभ्या आसीदन्तरिक्षं शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत ।

पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तथा लोकान् अकल्पयन् ॥ १४ ॥

नाभ्याः । आसीत् । अन्तरिक्षम् । शीर्ष्णः । द्यौः । सम् । अवर्तत ।

पद्भ्याम् । भूमिः । दिशः । श्रोत्रात् । तथा । लोकान् । अकल्पयन् ॥ १४ ॥

यथा चन्द्रादीन् प्रजापतेर्मनःप्रभृतिभ्योऽकल्पयन्^१ तथा अन्तरिक्षादीन् लोकान् प्रजापतेः नाभ्यादिभ्यो^२ देवाः^३ अकल्पयन् उत्पादितवन्तः । एतदेव दर्शयति । नाभ्याः प्रजापतेर्नाभेः अन्तरिक्षमासीत् । शीर्ष्णः शिरसः द्यौः समवर्तत उत्पन्ना । अस्य पद्भ्यां पादाभ्यां भूमिः उत्पन्ना । अस्य श्रोत्रात् दिशः उत्पन्नाः ॥

सप्तस्यासन् परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः ।

देवा यद्यज्ञं तन्वाना अबध्नन् पुरुषं पशुम् ॥ १५ ॥

सप्त । अस्य । आसन् । परिधयः । त्रिः । सप्त । समिधः । कृताः ।

देवाः । यत् । यज्ञम् । तन्वानाः । अबध्नन् । पुरुषम् । पशुम् ॥ १५ ॥

अस्य सांकल्पिकयज्ञस्य^१ गायत्र्यादीनि सप्त छन्दांसि परिधयः आसन् । ऐष्टिकस्याहवनीयस्य त्रयः परिधय उत्तरवेदिकास्त्रय आदित्यश्च सप्तमः परिधिप्रतिनिधिरूपः । अत एवान्नायते— 'न पुरस्तात्परि दधात्यादित्यो ह्येवोद्यन् पुरस्ताद्रक्षांस्यपहन्ति' (तै. सं. २.६.६.३) इति । तत एत आदित्यसहिताः सप्त परिधयोऽत्र सप्त छन्दोरूपाः । तथा समिधः त्रिः सप्त त्रिगुणीकृतसप्तसंख्याकाः एकविंशतिः कृताः । 'द्वादश मासाः पञ्चतर्वस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंशः' (तै. सं. ५.१.१०.३) इति श्रुताः पदार्था एकविंशतिदारुयुक्तेध्मत्वेन भाविताः । यत् यः पुरुषो वैराजोऽस्ति तं पुरुषं देवाः प्रजापतिप्राणेन्द्रियरूपाः यज्ञं तन्वानाः मानसं यज्ञं तन्वानाः कुर्वाणाः पशुम् अबध्नन् विराट्पुरुषमेव पशुत्वेन भावितवन्तः । एतदेवाभिप्रेत्य पूर्वत्र 'यत्पुरुषेण हविषा' इत्युक्तम् ॥

१. त-भ२.४.६.८-प्रजापतेर्मनःप्रभृतयो^०; भ७-प्रजापतेर्मनसःप्रभृतयो^० । २. त१-२-६-नाभ्यादयो देवा अवयवा; त३.७-नाभ्यदयोवयवा; त८-भ-नाभ्यादयो देवा । ३. त-सांकल्पिकस्य यज्ञस्य ।

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ॥ १६ ॥

यज्ञेन । यज्ञम् । अयजन्त । देवाः । तानि । धर्माणि । प्रथमानि । आसन् ।

ते । ह । नाकम् । महिमानः । सचन्त । यत्र । पूर्वे । साध्याः । सन्ति । देवाः ॥ १६ ॥

पूर्वं प्रपञ्चेनोक्तमर्थं संक्षिप्यात्र दर्शयति । 'देवाः' प्रजापतिप्राणरूपाः 'यज्ञेन' यथोक्तेन मानसेन संकल्पेन 'यज्ञं' यथोक्तयज्ञस्वरूपं प्रजापतिम् 'अयजन्त' पूजितवन्तः । तस्मात्पूजनात् 'तानि' प्रसिद्धानि 'धर्माणि' जगद्रूपविकाराणां धारकाणि 'प्रथमानि' मुख्यानि^१ 'आसन्' । एतावता सृष्टिप्रतिपादकसूक्तभागार्थः संगृहीतः । अथोपासनतत्फलानुवादकभागार्थः संगृह्यते । 'यत्र' यस्मिन् 'विराट्-प्राप्तिरूपे' नाके 'पूर्वे' 'साध्याः' पुरातना 'विराडुपास्तिसाधकाः' 'देवाः' 'सन्ति' तिष्ठन्ति तत् 'नाकं' विराट्प्राप्तिरूपं स्वर्गं 'ते' 'महिमानः' तदुपासका महारमानः 'सचन्त' समवयन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ ॥ १९ ॥ ॥ ७ ॥

अष्टमेऽनुवाके नव सूक्तानि । 'सं जागृवद्भिः' इति पञ्चदशर्चं प्रथमं सूक्तं वीतहव्यपुत्रस्या-रुणनाम्न आर्षमग्निदेवत्यम् । अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः । तथा चानुक्रान्तं—'सं जागृवद्भिः पञ्चोनारुणो वैतहव्य आग्नेयम्' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्जागते छन्दसीदं सूक्तम् । सूत्रितं च—'सं जागृवद्भिश्चित्र इच्छिशोर्वसुं न चित्रमहसमिति जागतम्' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

सं जागृवद्भिर्जरमाण इध्यते दमे दमूना इषयन्निळस्पदे ।

विश्वस्य होता हविषो वरेण्यो विभुर्विभावा सुपखा सखीयते ॥ १ ॥

सम् । जागृवत्ऽभिः । जरमाणः । इध्यते । दमे । दमूनाः । इषयन् । इळः । पदे ।

विश्वस्य । होता । हविषः । वरेण्यः । विऽभुः । विभाऽवा । सुऽसखा । सखिऽयते ॥ १ ॥

हे अग्ने 'जागृवद्भिः' जागरणशीलैः स्तोत्रभिः 'जरमाणः' स्तूयमानः 'दमूनाः' दममना दानमना दान्तमना वा 'इळः' इळायाः 'पदे' स्थाने उत्तरवेद्याम् 'इषयन्' अन्नमिच्छन् 'विश्वस्य सर्वस्य' 'हविषः' 'होता' 'वरेण्यः' वरणीयः 'विभुः' व्याप्तः 'विभावा दीप्तिमान्' 'सुपखा' शोभनसखा भवान् 'सखीयते' सखिस्वमिच्छते यजमानाय 'सम्' 'इध्यते' सम्यग्दीप्यते ॥

स दर्शतुश्रीरतिथिर्गृहेगृहे वनेवने शिश्रिये तक्वीरिव ।

जनंजनं जन्यो नाति मन्यते विश आ क्षेति विश्यो^३ विशंविशम् ॥ २ ॥

सः । दर्शतुऽश्रीः । अतिथिः । गृहेऽगृहे । वनेऽवने । शिश्रिये । तक्वीऽइव ।

जनम्ऽजनम् । जन्यः । न । अति । मन्यते । विशः । आ । क्षेति । विश्यः । विशम्ऽविशम् ॥ २ ॥

'दर्शतुश्रीः' दर्शनीयविभूतिः 'अतिथिः' अतिथिभूतः 'सः' अग्निः 'गृहेगृहे' यजमानानां गृहेषु 'वनेवने सर्वेषु वनेषु' च 'शिश्रिये' श्रयति । किंच 'जन्यः' जनहितः सोऽग्निः 'जनंजनं सर्वं' जनं^४

१. त-मुख्यानि भूतानि । २. ग-त३.४.५.६-मु-'अतिथिः' नास्ति । ३. ग-त४-वृक्षेषु; त१. २-३.५.६.८-भ२.४.८-वृक्षेषु । ४. ग-त-भ२.४.५.८-जातं ।